

35. Томулец В.Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.); Рукописи дис... к.и.н. – Кишинев, 1998. – С. 63–70.
36. Собрание трактатов и конвенций. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 550–560.
37. Там само. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 615.
38. ЦДАУК. – Ф. 422. – Оп. 160. – Спр. 42. – Ч. 1. – Арк. 471; ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 29. – Отд. 1. – № 27934. – С. 186.
39. Там само. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 1–41.
40. Там само. – Ф. 422. – Оп. 1. – Спр. 11293. – Арк. 15.
41. Там само. – Оп. 160. – Спр. 42. – Ч. 2. – Арк. 39.
42. Оглоблин О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – К., 1928. – Т. 9. – С. 44.
43. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34316. – С. 254; Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX веке // Русское экономическое обозрение, 1903. № 6. – С. 85.
44. Пилипенко О. Назв. праця. – С. 73.
45. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.
46. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (1870–1910) – М., 1994. – С. 42.
47. Свод законов Российской империи (далі: СЗРИ). – СПб. – Т. 6. Уставы таможенные. – Гл. 2.
48. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 538. – Спр. 202. – Арк. 18.
49. Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу. – СПб., 1902. – С. 80–83.
50. СЗРИ. – Т. 6. – Гл. 2. – П. 11; Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика – М., 1947. – С. 269.
51. Покровский В.И. К вопросу о последствиях для внешней торговли России торгового договора 29 января (10 февраля) 1894 г. – СПб., 1900. – С. 19.
52. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С. 141.
53. «Неделя». – 1873 р., 2 грудня.

ДК 94(477) "1921 – 1929"

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ: ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНУ

Лазуренко В.М. (м. Черкаси)

В статті досліджується динаміка соціально-економічної структури селянських господарств України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.).

Ключові слова: сільське господарство, заможне селянство, радянська влада, тяглова сила, посівні площі, куркуль.

В статье исследуется динамика социально-экономической структуры крестьянских хозяйств Украины в период новой экономической политики (1921 – 1929 гг.).

Ключевые слова: сельское хозяйство, зажиточное крестьянство, советская власть, тяговая сила, посевные площади, кулак.

The development of social-economical structure of peasants' farms in Ukraine during the new economic policy period (1921 – 1929) is researched in the article.

Keywords: agriculture, prosperous peasantry, Soviet power, draught means, areas under crops, money grubber.

Проблема визначення соціально-економічної приналежності селянських господарств України в добу непу, на перший погляд, здавалося б, достатньо висвітлена у вітчизняній історіографії. Проте очевидно, що в радянські часи над нею тяжіли ідеологічно заангажовані чинники. Тому це питання привертає нині увагу дедалі більшого кола дослідників, адже воно має у своїй основі надзвичайно складне соціально-економічне підґрунтя.

Мета статті – дослідження особливостей динаміки соціальної структури селянських господарств України в період непу (1921 – 1929 рр.).

Об'єктивно визначити соціальну приналежність селянського господарства України в добу недостатньо розвинутого товарного виробництва досить складно. Так, взявши за основний показник стану селянського господарства його грошовий прибуток, ми відразу зіткнемося з тим, що залежно від цілого ряду чинників у різних регіонах України складались суттєво різні ціни на сільськогосподарські товари. Тобто за одну і ту ж партію сільськогосподарської продукції селяни у різних районах отримували різні грошові прибутки.

Порушена проблема привернула увагу дослідників ще в 20-ті рр. ХХ ст. Нею ґрунтовно займались А. Гайстер, Е. Терлецький, М. Гуревич, А. Хрящова, В. Данилов, В. Бондаренко та ряд інших науковців [1]. У 30–50 рр. ХХ ст. це питання продовжує цікавити істориків. Однак зміни соціаль-

но-економічної структури селянства розглядалися ними лише в загальному контексті обґрунтування необхідності колективізації. Процес соціального розшарування доколгоспного селянства подавався в такий спосіб і в узагальнюючих працях з історії України. Зрозуміло, що політична заангажованість суттєво викривлювала відображення цілої низки важливих аспектів економіки села. Деякі з них нівелювалися або свідомо замовчувалися.

Ця проблема знайшла досить широке відображення у роботах П. Денисовця [2], С. Водотики, І. Мазура, В. Калініченка [3], В. Марочка [4], А. Морозова [5], опублікованих в 70-х – першій половині 80-х рр. минулого століття. Однак дослідження і цих років позначилося неповним використанням наявної джерельної бази.

Слід зазначити, що різні науковці мали власні погляди на методичку визначення соціальних груп села, використовували різні методи визначення соціально-економічного стану селянських господарств: за розмірами сім'ї та кількістю робітників; за засівом; за робочою худобою; за реманентом; за виробничою силою; за головними джерелами до існування; за головними джерелами грошового прибутку тощо.

В 1927 – 1929 рр. були проведені детальні динамічні гніздові сільськогосподарські переписи. Всі селянські господарства були поділені за вартістю основних засобів виробництва (реманент, промислові підприємства, господарські будівлі) на 27 груп і за елементами підприємництва та залежністю господарств (здавання-наймання робочої сили, засобів виробництва, здавання оренда землі, промислів) на 49 груп.

Виходячи з цього, співробітники ЦСУ визначали чотири провідні соціальні групи селянства: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі) [6].

Всесоюзна Статистична Конференція, що проходила в лютому 1927 р., визначила, що групування селянських господарств потрібно будувати по трьох принципах: на групуванні за розмірами господарств та за відносинами залежності й експлуатації, що постають між окремими селянськими господарствами. Групування за розмірами господарства ЦСУ України провело на основі поєднання двох натуральних ознак – засівної площі й робочої худоби, тобто поєднання розмірів сільськогосподарського виробництва з наявністю кількості засобів виробництва.

У другій половині 20-х р. XX ст. власне бачення специфіки групування селянських господарств запропонував М. Гуревич, котрий рекомендував селянські господарства поділити на п'ять груп: малосилі, нижчесилі, середні, вищесередні та сильні.

Аграрні перетворення, які відбулися після жовтневого перевороту 1917 р., відчутно змінили традиційну соціально-економічну структуру селянства. Селянство ставало більш "середнім". "Осереднячення" селянського господарства як наслідок перевороту постає досить яскраво. Надто виразно цей процес виявляється при поєднанні всіх трьох середніх груп, які виділює М. Гуревич, в одну.

Таблиця 1

	Лісостепова зона		Степова зона	
	1917 р.	1925 р.	1917 р.	1925 р.
малосилі	44,2	34,2	42,2	33,2
середняцькі	51,0	65,2	41,6	61,9
сильні	4,8	0,6	16,2	4,9

Дані табл. 1 свідчать загалом про низький економічний рівень тогочасного селянського господарства України. Так, приміром, для того щоб у Степовій зоні господарство було включене до групи сильних, йому потрібно мати лише 9 десятин засіву з 3 головами робочої худоби і 6 десятин, коли худоби більше. У той же час таких господарств у згаданій зоні набралось лише 4,9 % проти 16,2 % в 1917 р. У зоні Лісостепу до групи сильних господарств увійшли всі господарства з 4 головами робочої худоби і господарства з 3 при наявності засіву більш ніж 4 десятини (на Лівобережжі – більш ніж 9) і таких господарств по всьому Лісостепу налічується лише 0,6 %.

Для того щоб мати реальне уявлення про економічний потенціал сильного селянського господарства в 20-ті рр. XX ст., наведемо такі дані: на 1000 господарств припадало по Україні господарств із засівом від 16 до 20 десятин лише 8, господарств із засівом від 20 до 30 десятин – 5 і лише 1 господарство із засівом понад 30 десятин. Для Степової зони ці цифри слід потроїти. Отже, навіть у зоні Степу, що відзначалась відносно високим рівнем землезабезпеченості, із 1000 господарств тільки 3 мали понад 30 десятин засіву, решта – 997 – має наділи, нижчі цього рівня. Якщо додати, що в 1926 р. в Україні було 44,7 % безкінних, 31,2 % господарств з однією головою робочої сили, 20,8 % з двома і лише 3,3 % господарств з трьома і більше головами. До того ж, ці останні господарства сконцентровані майже цілком у найбільш великоземельних районах Степової зони, що повністю розкриває відносність з економічної точки зору поняття становища сильного господарства. Це господарство сильне лише порівняно з великою кількістю незаможницьких і середняцьких господарств, що мали місце в тогочасній Україні.

В останні десятиліття радянська історіографія наголошувала на тому, що в роки непу на селі відбувалась негативна тенденція соціального розшарування. Проте це був закономірний процес, який виходив із самої суті нової економічної політики, котра базувалась на ринкових відносинах. Було дозволено оренду землі та використання найманої праці. Таким чином, селянин отримав свободу вибору форми обробітку землі і гарантії землекористування.

Наочно продемонструвавши позитивні тенденції, не мав досить суттєві протиріччя у власному підґрунті. У ці роки на селі поглиблюється диференціація селянства, що було викликано кількома обставинами: По-перше, окремі прошарки селянства, хоча їх абсолютна і відносна кількість набагато зменшилася, були втягнуті в ринкові відносини найму-продажу. По-друге, поділ праці не супроводжувався аналогічним зрівняльним поділом робочої

худоби та сільськогосподарського реманенту, що об'єктивно створювали умови експлуатації однією частиною селян іншої.

Чільне місце у визначенні соціально-економічних параметрів селянських господарств 20-ті рр. ХХ ст. посідає характеристика орендного фонду орної землі України в згаданий період. Орендний фонд у другій половині 20-х рр. ХХ ст. (дані 1927 р.), порівнюючи з 1917 р., скоротився на 62 %. Зміна розмірів орендного фонду змінила і кількість господарств, які брали участь в орендних угодах, але водночас в ці угоди було залучено близько 24,8 % селянських господарств, із яких 15,1 % орендувало, а близько 97 % здавало. Здавання землі в оренду сконцентровано тепер лише на одному полюсі – бідняцькому, а оренда на другому полюсі – у господарствах сильних і вище середніх [7].

Новий тип соціальної диференціації радянського доколгоспного селянства визначив XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.), який зазначав таке: "... протилежність капіталістичному типові розвитку, який виявляється в ослабленні (у "вимиванні") середнього селянства при зростанні крайніх груп – бідноти і куркульства, – у нас, навпаки, наявний процес посилення групи середняків, при деякому похи на зростанні куркульської групи за рахунок заможної частини середняків і при скороченні груп бідноти, з яких деяка частина пролетаризується, а інша, значніша частина, поступово пересувається в групу середняків [8].

Динаміку соціальної структури селянських господарств у цілому по Україні за даними статистичного управління того часу в процентному відношенні можна простежити за даними табл. 2 [9]:

Таблиця 2

Селянські господарства	По Україні (в %)	
	1927 р.	1929 р.
пролетарські	9,9	9,2
напівпролетарські	21,0	21,9
середняцькі (сумарна кількість нижче середніх, середніх і вище середніх)	65,1	67,5
заможні (куркульські)	4,0	1,4

Продуктом соціального розширення доколгоспного селянства були пролетарські господарства, що існували насамперед за рахунок продажу робочої сили. В 1927 – 1929 рр. питома вага пролетарських господарств на селі скоротилась із 9,9 до 9,2 %. Незважаючи на це, їх економічна міць при всебічній допомозі радянської держави істотно зросла. Так, їх частка у загальній вартості засобів виробництва збільшилася з 0,9 до 1,7 %, у кількості робочої худоби – з 0,3 до 1,4 %, посівів – з 2,6 до 3,7 %. Водночас питома вага пролетарських господарств серед усіх селянських з відчужуванням робочої сили зменшилася протягом 1927 – 1929 рр. з 18,1 до 13,8 %. Зазнали змін у процін-

ному відношенні також і бідняцькі (напівпролетарські) господарства. Простежити зміни в їх кількості по Україні в цілому динамічні переписи 1927 – 1929 рр. не змогли.

Розвиток сільськогосподарської кооперації на селі сприяв перетворенню значної кількості бідняцьких господарств у середняцькі. У цілому по Україні процент бідняцьких господарств протягом 1927 – 1929 рр. скоротився з 19,6 до 19,2 %, а їх питома вага в загальному обсязі індивідуальних засобів виробництва зросла з 5,8 до 9,0 % (або на 3,2 %), площі посіву – з 11,3 до 13,7 %.

Соціально-економічна політика доби непу в цілому сприяла збільшенню кількості середняцьких господарств. З червня 1927 р. по червень 1929 р. їх кількість зросла з 65,1 до 67,5 %. У 1929 р. їм належало 81 % загальної вартості засобів виробництва, у тому числі 83 % сільськогосподарського реманенту, 83,3 % робочої худоби, 76,4 % посівних площ. Господарства середняків були більш сталими порівняно з іншими класовими групами. Протягом 1927 – 1929 рр. 87 % їх кількості залишалося без змін, у тому числі 88,8 % – нижчесередніх, 88,4 % – типових середніх і 84,1 % – вищесередніх [10].

У 20-ті рр. ХХ ст. доколгоспне село було представлене ще одним видом селянського господарства, котре до цього часу потребує скрупульозного підходу до його вивчення. Вітчизняна історіографія цьому господарству давала декілька визначень: куркульське; заможне; господарство непманської буржуазії; "підприємці в землеробстві"; господарство сільської буржуазії; глитайське господарство.

Існуюча політична система вважала представників цього типу господарств "прямими і рішучими ворогами революційного пролетаріату" [11]. Виходячи з цього, фактично вже після XV з'їзду ВКП(б) почали здійснюватися елементи горезвісної політики "ліквідації куркульства як класу", котра базувалась на насильницьких і репресивних методах.

Економічний (надмірні податки), юридичний (позбавлення прав), адміністративний (примусове виселення) тиск на заможних селян із застосуванням усіх заходів (у т.ч. надзвичайних), які вживала тоталітарна держава, позначився і на соціальному складі селянства. Проведене у 1927 р. ЦСУ України динамічне обстеження більш ніж 5,1 млн селянських господарств визначило як куркульські (за сукупністю прийнятих статистичних ознак) – 204,5 тис., або близько 4 %. У 1929 р. визначені за цими ж ознаками незаможні господарства становили не більше 78 тис. (або 1,4 % від загальної кількості) [12].

Вжиті радянською владою соціально-економічні заходи сприяли тому, що соціальна диференціація селянства набула принципово відмінних від дожовтневих рис. Негативним аспектом у цьому процесі залишається те, що було знищено справжнього господаря землі, який не лише використовував її ресурси, а й оберігав. Відтворити сьогодні енергійного, культурного, широколюблячого землю, а отже, патріотично налаштованого селянина-власника, підприємця є завданням величезної історичної ваги, бо це означає вдихнути нове життя в сільське господарство України – надійну основу подальшого добробуту її народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.) // Український історичний журнал (далі У.І.Ж.). 1983. № 2. С. 42–51.
2. Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1927 – 1929 рр.) // У.І.Ж. – 1968. – № 1. – С. 57–68.
3. Калининченко В.В. Доколхозное крестьянское хозяйство в советской историографии // Вести Харьковского университета. – Харьков, 1987. – № 302. – С. 78–86.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – С. 121.
5. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси: НДПТЕХІМ, 1993. – 274 с.
6. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Вказ. праця. – С. 43.
7. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків: Видавництво ЦСУ УРСР, 1927. – XX. – С. IV – VIII.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. (1927 – 1931). – С. 55.
9. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Вказ. праця. – С. 45.
10. Там же. – С. 48–49.
11. Ленін В.І. Первісний начерк тез по аграрному питанню / Для Другого з'їзду Комуністичного інтернаціоналу // Повне зібрання творів. – Т. 41. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – С. 162–163.
12. Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1932 рр. // У.І.Ж. – 1992. – № 3. – С. 109–123.